ЭТНИК ДЕПОРТАЦИЯЛАРНИНГ ҚАТАҒОНЧИЛИК МОҲИЯТИ

М.Ғ. АБДУЛЛАЕВ

В статье проанализированы сущность и особенности депортационной политики государства и проведенные депортации в советский период. Также изучены юридические статусы сосланных, взятых под наблюдение карательными органами советской власти. Кроме этого, в статье приведены теоретические выводы по вопросу о репрессивной сущности депортаций в советское время.

This article is analyzed the deportation which was carried on during soviet period and deportation policy and feature problems. It is learned the organization practical structure of deportation, juridical status of repression which was taken under control of soviet state's punishing organs. It is given theoretical conclusions a bout features of deportation repression of soviet period.

Депортация ёки мажбурий кўчириш – сиёсий қатағон формаларидан бири бўлиб, муайян давлат томонидан ўз фуқароларига ёки бошқа давлат фуқароларига куч ишлатиш, мажбурлаш орқали амалга оширилади. Баъзи ҳолларда депортация айрим кишилар ёки гуруҳларни жисмоний йўқ қилишнинг муқаддимаси ёки оммавий қатағонларнинг бошланғичи сифатида қўлланган. Бу айнан совет давлати жазо тизимига хос бўлиб, аксарият қатағон қилинган шахсларнинг оила аъзоларига нисбатан кўп бора қўллангани маълум. Айрим ҳолларда депортация қатағоннинг бошқа бир тури билан, масалан, муддатли ёки муддатсиз сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан бирга татбиқ этилган.

Депортациянинг ўзига хос хусусиятларидан бири - унинг қатағон* моҳиятидир. Депортациялар маъмурий ҳамда суддан ташқари тартибда бўлган. Шунингдек, депортациялар рўйхатлар бўйича ва контингентлар бўйича амалга оширилган. Иккинчи кўринишда аниқ шахс, индивидуал киши эмас, балки бутун гуруҳлар депортация қилинган. Совет давлатида депортация ҳақидаги қарорлар, одатда, ОГПУ-НКВД-КГБ органлари ташаббуси билан, компартия ва совет ҳукумати раҳбарлари томонидан қабул қилинган. Бу эса депортацияларнинг совет суд-ҳуқуқ тизимига умуман боғлиқ бўлмаганидан далолат беради ва суд орқали жазо белгиланадиган колония ва меҳнат-тузатув лагерлари тизимидан кескин фарқ қилганини кўрсатади.

Шу ўринда қайд этиб ўтиш лозимки, депортация ва сургун атамалари маънодош бўлиш билан бирга, моҳият нуқтаи назаридан бири-биридан фарқ қилади. Сургун – совет давлати жиноят-ҳуқуқ қонунчилигига кўра жиноий жазо кўринишларидан бири бўлиб, у жавобгарнинг яшаш жойидан маҳрум қилиниб, бошқа бир қатъий белгиланган ерда жойлашуви билан боғлиқдир. Совет қонунчилигида сургун жазоси фақат суд ҳукми билангина татбиқ этилиши, унинг муддати 3 йилдан 10 йилгача бўлиши мумкинлиги белгиланган. Сургун муддати асосий жазо сифатида 3 йилдан 10 йилгача, қўшимча жазо сифатида эса 5 йилгача белгиланган. Қонунга кўра, 16 ёшга тўлмаганларга сургун жазосини қўллаш мумкин бўлмаган. Сургун жазосида сургун жойи аниқ белгиланган ва сургун қилинганнинг бу ердаги ҳаракати белгиланган манзилгоҳ (посёлка, комендатура) доирасида чегараланган [1;23]. Шунингдек, жазонинг сургун шаклида сургун қилинганларга нисбатан сургун жойида муайян қатъий тартиб, назорат ва мажбуриятлар жорий қилинган.

Жазонинг депортация кўринишида эса депортация қилинган шахс ёки гуруҳларга сургундагидек қаттиқ тартиб ва мажбуриятлар белгиланмаган. Лекин умумий ҳолатда иккала шакл ҳам халқ оммасининг азалдан яшаб келган жо-

* Қатағон – лотинча «repressio» - жазо чораси, йўқ қилиш, қириш, олдини олиш учун жазолаш маъносини билдиради.

нажон гўшасидан жудо қилиниб бегона жойларга юборилиши, яъни қатағончилик хусусиятига кўра бир хил бўлган.

Совет давлатидаги мажбурий миграциянинг ўзига хос хусусияти – унинг бутун иттифоқ бўйлаб феноменал тарқалганлиги ва катта кўламлилиги ҳисобланади. Давлатнинг депортацион сиёсати - совет тузуми умумий қатағон сиёсатининг асосий қисми, қатағонларнинг муҳим воситаси бўлган. Шу боис депортация социал барпо этишнинг энг муҳим ва самарали қуроли сифатида тафаккур қилинган.

1930-50 йилларда миллионлаб совет кишиларининг мажбурий равишда кўчирилиши жиддий демографик ва иқтисодий оқибатларга олиб келди. Бу аҳоли кўчириб олиб кетилган минтақа учун ҳам, улар янгидан жойлаштирилган минтақа учун ҳам ғоят сезиларли бўлди. Совет давлатининг ўзлаштирилмаган минтақаларига амалга оширилган депортациялар икки хил миграцияга - мажбурий ва табиий миграцияга сабаб бўлдики, бу илгари кузатилмаган жуғрофик аҳамият касб этди. Юзага келган бу янги тизимда депортациянинг қатағон сифатида, депортация қилинганларни қатағон қилинган сифатида акс эттирувчи атамалар зарур эди. Совет давлати жазо органлари махсус посёлкаларга тушганларнинг расмий белгиларидан келиб чиқиб, уларнинг ҳуқуқий статусларини белгилади. Яъни, депортация қилиниш шаклига кўра уларни бир-бирига чалкаштирмаслик лозим эди. Бинобарин, суд қарори билан индивидуал шаклда юборилган “сургун қилинган” *(ссылный)* ёки “сургун қилинган киши” *(ссыльнопоселенец)* билан суддан ташқари ҳолатда бошқа маъмурий орган қарори билан индивидуал кўринишда сургун қилинган “маъмурий сургун қилинган” *(административно-ссыльный)* ўртасида катта фарқ бор эди. Бу терминлар совет давлатига чор ҳукуматидан мерос бўлиб ўтган эди. Аммо советлар даврида оммавий депортациялар шу қадар кўп амалга оширилдики, пировардида янгидан-янги атамаларга эҳтиёж пайдо бўлди.

1930 йилларда “қулоқ” сифатида сургун қилинган деҳқон оилалари ОГПУнинг Лагерлар бош бошқармаси (ГУЛАГ) назоратига олиниб, “махсус кўчирилганлар” *(спецпереселенцы)* деб номланди. 1933 йилда бу атама ўрнига “меҳнат учун кўчирилганлар” *(трудпоселенцы)* атам аси қўллана бошлади. Қулоқлар жойлаштирилган маконларнинг номланиши “махсус посёлка”дан “меҳнат посёлкаси”га ўзгартирилди [2;16]. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, сургун қилинган деҳқон оилалари қонунга кўра суд ҳукми билан эмас, балки маҳаллий ижроия органлари қарори билан сургун қилинди. Ажабланарли томони шундаки, бунда сургун муддати белгиланмаган эди, бунинг устига деҳқонларнинг бешикдаги гўдакларигача сургунга юборилди.

Янги контингент деб аталувчи, 1939 йилгача депортация қилинганлар (асосан, ғарбий, жанубий ва шарқий чегараларда яшовчи корейслар) ўз статусларига кўра “маъмурий сургун қилинганлар” ҳисобланган. Уларнинг айримлари белгиланган муддатга – беш ёки ўн йилга сургун қилинган эди. 1940 йил апрелида депортация қилинган - отиб ташланган поляк офицерлари оилалари ҳам худди шундай статусга эга эди.

1940 йил февраль-апрель ойларида аввал инкор этилган “махсус кўчирилганлар” *(спецпереселенцы)* атамаси яна қўллана бошлади. ГУЛАГ меҳнат посёлкалар бўлими бошлиғи М.Конрадовнинг НКВД меҳнат-тузатув лагерлари ва меҳнат посёлкалари бош бошқармасига 1940 йил 27 апрелда юборган тушунтириш хатида УССР ва БССРнинг ғарбий областларидан депортация қилинганларни “махсус кўчирилганлар” деб номлаш зарурлиги, бироқ уларни қулоқлардан ташкил топган “меҳнат учун кўчирилганлар” билан адаштирмаслик кераклиги айтилган. Шу билан бирга, “кўчирилганлар” *(выселенцы)* ва “кўчириб келтирилганлар” *(переселенцы)* атамалари ҳам юзага келди. Бу атамалар энди давлат чегарасининг 800 метрлик полосаларидан депортация қилинган аҳолига нисбатан қўлланган.

1941 йилга келиб, алоҳида аҳамиятдаги депортация қилинганлар (Болтиқбўйи ва Молдавиядан кўчирилганлар) тамоман янги ном билан “сургун кўчкиндилари” *(ссыльнопоселенцы)* деб аталди. Бу статуснинг ўзига хос томони шунда эдики, бу ном билан аталувчилар юридик жиҳатдан барча фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум қилинган эдилар. 1944 йил бошларига келиб эса “махсус кўчкиндилар” *(спецпоселенцы)* деган атама барча турдаги сургун қилинганларни умумлаштирувчи ном сифатида кун тартибида қарор топди [3;34].

Депортация давлат учун сиёсий душманлар гуруҳини ўзига хос тарзда назорат қилиш ҳамда уларни зарарсизлантириш воситаси ҳам ҳисобланган. Агар депортация қатағон қилинувчи контингентнинг (синф, этнос, конфессия ва бошқалар) бир қисмига эмас, барчасига нисбатан амалга оширилса, бу "тотал депортация" деб аталади. Агар депортация учун этник факторлар асос бўлса, буни "этник депортация" деб тушунмоқ керак. Бу табиий равишда тотал ёки қисман амалга оширилиши мумкин. Яъни депортацияга бутун этнос эмас, унинг бир қисми юборилса, у қисман этник депортация ҳисобланади. Бунинг учун ижтимоий белгилар қўшимча мезон бўлиши мумкин. Масалан, қулоқлар ёки ижтимоий хавфли унсурлар, ёки бўлмаса этноснинг маълум бир қисмини депортация қилишга сабаб бўлган улар жойлашган аниқ минтақа – жуғрофик хусусият. Бу кўринишда этноснинг маълум бир салмоқли қисми кўчирилишига кўра депортация этник хусусиятини сақлайди.

Совет давлатидаги депортациялар ва депортация сиёсати ўзининг динамикаси, зиддият ва хусусиятларига кўра совет давлатининг ташқи ва ички сиёсати маҳсулидир. Бунга кўра СССРдаги этник депортацияларни икки кўринишда шарҳлаш мумкин: ташқи сиёсат турткисида юзага келган этник депортация ва ички сиёсат таъсирида юзага келган депортациялар.

Биринчи кўринишга дахлдор контингентларга хорижий давлат фуқаролари, шунингдек, совет фуқаролари, совет давлати билан уруш ҳолатида бўлган ёки ўзаро муносабатлари ёмонлашган давлат фуқаро вакиллари киради. Бундай кўринишдаги депортациялар профилактика вазифасини бажарган. Бу хил депортацияларга поляк, немис, фин, румин этник контингентларини мисол қилиш мумкин.

Иккинчи кўринишга дахлдор контингентларга ўзларининг этник номи билан аталувчи давлатлари бўлмаган СССР халқлари киради. Бу кўринишдаги депортациялар фақат ички вазифаларни бажарган. Бунга Шимолий Кавказ халқлари, қолмиқлар ва ОУНчилар* мисол бўла олади.

Агар депортация совет ҳукуматининг вакиллик органлари томонидан иттифоқ ҳудудида амалга оширилган бўлса, у ички мажбурий миграция, аксинча, иттифоқ ҳудудидан ташқарида амалга оширилган бўлса, ташқи мажбурий миграция ҳисобланади. Урушдан кейин жанубий-шарқий Европа давлатларидан немис миллати вакилларининг СССРга депортация қилиниши, бир томондан, Сталиннинг оккупация қилинган Европа давлатларида ўз сиёсий таъсирини кучайтириш, иккинчи томондан, қўшимча ишчи кучи билан таъминланиш мақсадида амалга оширилган эди.

Ички мажбурий миграциялар 1918-1920 йилларда казакларнинг депортация қилиниши билан бошланиб, 1950-йилларнинг бошида "Иегова шоҳидлари" депортациясигача давом этдики, у 6 миллиондан зиёд кишининг тақдирига даҳлдор жуда кенг кўламли тарихий ҳодиса бўлди. Бу тоталитар давлат миграция тизимининг таркибий қисми бўлиб, сиёсий ва иқтисодий факторлар билан асосланган ҳолда амалга оширилган эди. Унинг асосий ўзагини 1930-йиллардаги "қулоқлар сургуни" ва иккинчи жаҳон уруши йилларида "жазоланган халқлар"нинг тотал депортация қилиниши ташкил этди.

Илмий ва илмий-оммабоп адабиётларда "қатағон қилинган халқ", "депортация қилинган халқ" атамалари тез-тез учраб туради. Айни пайтда, бу атамалар бир-бирига маънодош эмас. Чунки, айрим пайтларда депортация баъзи бир этносларнинг (лўлилар, нўғойлар, қозоқлар) ёки уларнинг бир қисмининг ўтроқлашувига ижобий сабаб ҳам бўлган.

Совет даври қатағонларини, жумладан, депортацияларни чуқур таҳлил қилганда, совет тузуми қатағонларнинг синфий мезонларига эмас, ҳамиша этник мезонларига эътибор берганлиги яққол намоён бўлади. Ишчи-деҳқонлар давлати сифатида интернационализм ва синфий ёндашувларни тинимсиз мадҳ этган бу тузум амалда кенг кўламли миллатчилик, айирмачилик мақсад ва усулларини тадрижий ривожлантирди. Бунга ёрқин мисол сифатида "жазоланган халқлар"ни кўрсатиш мумкин. Уларнинг депортация қилиниши жазоланиши бўлган эди. Бу халқ вакиллари ўз ватанларидан оммавий равишда кўчирилибгина қолмай, бошқа шаҳар ва районлардан ҳам чиқариб юборил-

* ОУН – украин миллатчи ташкилоти.

ди, армиядагилари демобилизация қилинди. Бу кўринишдаги этник депортация бутун мамлакатни қамраб олдики, қатағоннинг бу тури илмий тилда тотал депортация деб аталади. “Жазоланган халқлар”дан ватани билан бирга, агар мавжуд бўлган бўлса, нисбий давлатчилиги бўлмиш миллий автономияси ҳам тортиб олинди.

Собиқ иттифоқда ўнта халқ ўз моҳиятига кўра тотал депортацияга учради. Улардан еттитаси – немислар, қорачойлар, қолмиқлар, ингушлар, чеченлар, болқорлар ва қрим татарлари депортация натижасида миллий автономиясидан айрилди. Уларнинг умумий миқдори қарийб 2 миллион киши, депортация қилинишига қадар эгаллаган майдони 150 минг кв.км.дан кўпроқ эди. Тотал депортацияга миллий автономияси бўлмаган яна учта халқ – финлар, корейслар ва месхети туркларини ҳам учради.

Мустабид тузумнинг депортация сиёсати давлатнинг умумий мажбурий меҳнат сиёсати билан мустаҳкам боғланган эди. Ёки бу сиёсатни ГУЛАГ маҳбусларининг мажбурий меҳнатидан фойдаланиш амалиёти ва режали-кўнгилли кўчириш билан боғланган ягона жараён деб тушуниш мумкин. Бинобарин, партия-совет раҳбарлари мажбурий меҳнатни эркин меҳнатдан самаралироқ деб ҳисоблаган эди.

Кўчиришнинг режали-кўнгилли, депортация ва қамоқ-лагерь шаклларида меҳнатдан фойдаланишнинг сезиларли фарқлари бўлган, албатта. Режали-кўнгилли кўчириш мамлакатнинг нисбатан қулай иқлимли, ижтимоий шароитлари мавжуд, лекин ишчи кучи танқис минтақаларида амалга оширилган. (Масалан, Шимолий Кавказ ёки Узоқ Шарқнинг жанубий районлари) ГУЛАГ қамоқхоналари эса фақат ўта ноқулай иқлим шароитли районларни ўзлаштиришга ёки ўта махфий объектларни (уран конлари ва ёпиқ шаҳарлар) ишчи кучи билан таъминлашга ихтисослашган эди. Депортация қилинган халқлар билан тўлдирилган махсус посёлкалар юқоридаги икки шакл оралиғида ўзига хос кўриниш касб этган эди. Депортация қилинганлар жойлаштирилган асосий ҳудудлар Европанинг шимоли, Урал, Ғарбий Сибирь, Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг ўзлаштирилмаган районлари бўлган.

Совет иттифоқидаги депортациялар амалиётининг ташкилий структураси ҳам алоҳида аҳамиятга молик. Советлар томонидан депортация қилинганларнинг барчаси ва ГУЛАГ қамоқхоналаридаги совет маҳбуслари махсус ташкиллаштирилган ОГПУ-НКВД-МВД органлари назорати остида бўлган. Таъкидлаш лозимки, мажбурий миграциянинг учинчи таркибий қисми бўлган режали-кўнгилли кўчирилганлар ҳам маълум бир муддат НКВД бошқарувида бўлган. НКВДнинг Кўчирув ишлари бўлими дастлаб 1936 йил 22 июлда СССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги Бутуниттифоқ кўчириш комитети базасида ташкил этилган. 1939 йил 9 августда бўлим НКВД штатидан чиқарилиб, ХКС қошидаги кўчириш комитети бошқарувига ўтказилади. Қизиқ томони шундаки, бу бўлим НКВД таркибида фаолият кўрсатиб турган вақтда биринчи тотал этник депортация – корейслар сургуни амалга оширилди.

Депортациялар даврининг катта қисмида махсус манзилгоҳлар бўлими ёки унинг ўхшаш муассасалари ГУЛАГнинг бевосита таркибий қисми бўлиб келган. 1930 йиллар бошидаги “қулоқлар сургуни” даврида ОГПУ таркибидаги Махсус кўчирилганлар бўлими жойлардаги бўлинма ва инспекциялари билан мустақил фаолият кўрсатган [4;339].

1933 йил 20 апрелда Халқ комиссарлари советининг №775/116 рақамли “ОГПУнинг меҳнат манзилгоҳлари ҳақида” қарори билан меҳнат манзилгоҳлари ва махсус посёлкалар тизими ГУЛАГ билан бирлаштирилди ва ягона орган – ОГПУнинг Лагерлар ва меҳнат манзилгоҳлари бош бошқармаси ташкил этилди. Бошқарма бошлиғи этиб М.Д.Берман, унинг ўринбосарлари ва тегишли бўлим раҳбарлари этиб Я.Д.Рапопорт (лагерлар бўйича) ва И.И.Плинер (меҳнат манзилгоҳлари бўйича) тайинланди. Меҳнат манзилгоҳлари бўлими назоратига қуйидаги контингентлар ўтказилди: а) ёппасига коллективлаштириш районларидан сургун қилинган қулоқлар; б) ғалла тайёрлаш ва бошқа компанияларга қарши саботаж қилганлар; в) паспортлаштириш бўйича Москва ва Ленинграддан чиқариб юборилган шаҳар фуқаролари; г) саноат корхоналаридан бўшатилган, қишлоқлардан қочиб келган қулоқлар; д) давлат чегаралари ҳудудидан сургун қилинганлар; е) суд ва ОГПУ органлари томонидан 3 йилдан 5 йилгача муддатга сургунга ҳукм қилинганлар [5;231]. 1934 йил 10

июлда ОГПУ НКВД сифатида қайта ташкил этилди. Шу йилнинг 27 октябрида Адлия халқ комиссарлигининг меҳнат-тузатув муассасалари НКВД ихтиёрига ўтказилди. Шу муносабат билан лагерлар ва меҳнат манзилгоҳлари бош бошқармаси НКВДнинг лагерлар, меҳнат манзилгоҳлари ва қамоқ жойлари бош бошқармасига айлантирилди [5;233-234]. 1941 йил августи охирига қадар меҳнат манзилгоҳлари бўлими ГУЛАГнинг таркибий қисми сифатида фаолият кўрсатди.

1941 йил 28 августда Поволъже немислари сургуни арафасида ОСП деб аталувчи НКВДнинг махсус манзилгоҳлар бўлими тузилди. 1941 йил 1 сетябрдаги низомга кўра, бу бўлим совет немисларини ички районларга кўчириш, жойлаштириш ва янги жойлардаги меҳнат фаолиятларини ташкил этиш мақсадида махсус ташкил этилган. Белгиланган сургун жойларини режалаштириш ва ўрганиш ишларига Ер ишлари комиссарлиги ва Кўчирув бошқармаси органлари ҳам жалб этилган. Қизиқ томони шундаки, янги ташкил этилган махсус манзилгоҳлар бўлими немислардан аввал депортация қилинган контингентлар бўйича хеч қандай маъсулиятни зиммасига олмаган. ГУЛАГ бошлиғи В.Г.Наседкиннинг 1941 йил 27 ноябрда НКВД халқ комиссари ўринбосари В.В.Чернишевга юборган хатида Болтиқбўйи, Ғарбий Украина ва Молдавиядан сургун қилинганлар “эгаси йўқлар” (бесхоз) деб аталган.

ГУЛАГ таркибида параллел равишда Меҳнат ва махсус манзилгоҳлар бўлими (ОТСП) ҳам фаолият олиб борган. 1942 йил 14 ноябрда НКВДнинг махсус манзилгоҳлар бўлими (ОСП) тугатилиб, унинг функцияси Меҳнат ва махсус манзилгоҳлар бўлимига қайтарилди. Бироқ 1944 йил 17 мартда, Шимолий Кавказдаги тотал депортациядан кейин, НКВД-МВДнинг Махсус манзилгоҳлар бўлими ГУЛАГнинг Меҳнат ва махсус манзилгоҳлар бўлими базасида янгидан қайта ташкил этилди. 1950 йил 14 июлда СССР Министрлар Советининг №3077-1286 сонли қарори билан Махсус манзилгоҳлар Ички ишлар министрлиги тасарруфидан чиқарилиб, Давлат хавфсизлиги министрлиги (МГБ) тасарруфига ўтказилди. Бу муассаса таркибида сиёсий ва жиноий сургун қилинганлар, махсус кўчкинди ва бадарға қилинганлар назорати бўйича махсус 9-бошқарма ташкил этилди. Бу бўлимнинг номи кейин яна бир неча бор ўзгартирилди. 1953 йил 14 мартидан МВДнинг “П” бўлими, 1954 йил 30 октябрдан эса МВДнинг 4-махсус бўлими деб атала бошлади. Ниҳоят, 1959 йил 27 мартда махсус сургун қилинганларнинг катта қисми ҳисобдан чиқарилганлиги муносабати билан бўлим тамоман тугатилди, унинг вазифаси МВДнинг милиция бош бошқармаси зиммасига ўтказилди. Шу тариқа совет мамлакатида узоқ давом этган, ўз таркибида миллионлаб кишиларни ғурбатда сақлаган ҳамда бутун иттифоқ ҳудудларини қамраб олган махсус посёлкалар тизими ниҳоясига етди.

АДАБИЁТЛАР:

1. История Сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7-ми томах. Т.5. Спецпереселенцы в СССР. / Отв. ред. и сост. Т.В.Царевская-Дякина. –М.: РОССПЭН, 2004

2. Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР 1930-1960. – М.: Наука, 2003

3. Сталинские депортации. 1928-1953. / Сост.: Н.Л.Поболь, П.М.Полян. – М.: Материк, 2005

4. Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991. Справочник. / Сост.: А.И.Кокурин, Н.В.Петров.-М.: Международный фонд «Демократия», 2003

5. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960. / Сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. (Россия. XX век. Документы). – М.: Международный фонд «Демократия», 2000

Андижон давлат университети,
2009 йил 15 январда қабул қилинган.
(Тақризчи: проф. И.Алимов)